

UDK: 322 (497.6) "04/14"

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2020.49.17

Izvorni naučni rad

Primljen: 27. 7. 2020.

Prihvaćen: 8. 10. 2020.

Sima M. Ćirković

Bosanski patareni i zapadne hereze*

Apstrakt: Autor u ovom radu problematizira pitanje hereze u srednjovjekovnoj Bosni te analizira moguće međutjecaje sa heretičkim pokretima nastalim na području Zapadne Evrope. Ponuđena je pregledna analiza dosadašnjih takvih pokušaja i njihova ocjena s posebnom pažnjom na raspravu

* Napomena prevodilaca: Ovaj rad predstavlja izlaganje koje je akademik Sima Ćirković (1929–2009) održao na skupu „Heresy in Eastern Europe“ u Londonu 1994. godine pod izvornim nazivom *The Bosnian Patarens and Western Heresies*. Prigodni zbornik sa ove konferencije nikada nije publikovan, pa je ovaj tekst ostao nepristupačan širim medijski-ističkim krugovima. Budući da se Ćirković na nekoliko mjesta pozivao na ovaj rad, jednom prilikom čak i kao da je već objavljen (vidi: „Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve“, *Glasnik Odjeljenja društvenih nauka SANU*, br. 9 (1995): 7-34; = Isto, u: *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovjekovnog Balkana* (Beograd: Equilibrium, 1997), 221), bilo je poznato njegovo postojanje. Veliku zahvalnost dugujemo profesoru Yuriju Stoyanovu (SOAS University of London), jednom od najboljih poznavatelja heretičkih pokreta evropskog srednjovjekovlja. Profesor Stoyanov je bio jedan od organizatora ove konferencije i rado nam je ustupio ovaj rad, na koji se i on pozivao u nekoliko navrata u svojim člancima, kako bi konačno bio objavljen i dostupan svima koji su zainteresirani. Treba istaći da je rad prije svega nastao na osnovu izlaganja sa naučne konferencije, što je jasno vidljivo u njegovoj kompoziciji. Također je očito da se radi o prvoj verziji prijevoda na engleski, još uvijek nedovoljno obrađenoj, pa smo smatrali da je bolja varijanta da autorove misli vratimo u originalni jezik, čijem duhu su daleko bliže nego postojećem prijevodu. Naravno, i pored činjenice da smo minimalno intervenisali u strukturu i koncept rukopisa, neminovno je da ovaj tekst nosi i pečat nas kao prevodilaca, pa nismo smatrali da je potrebno da se konvertuje u ekavicu ili gramatiku srpskog jezika. Neki od autorovih stavova u ovom tekstu su vidljivo zastarjeli, međutim, ukupna analiza nosi prepoznatljiv stil i širinu znanja. Veliko nam je zadovoljstvo da možemo ljubiteljima historije bosanskog srednjovjekovlja ponuditi nenadani poklon, „izgubljeni“ rad jednog od najvećih istraživača ovog perioda.

o odnosu Dalmacija – Sklavonija – Bosna. Drugi dio rada se odnosi na moguće veze bosanskih krstjana sa italijanskim hereticima, katarima i husitima. Na kraju se zaključuje da Crkva bosanska, koja je prema autoru slijedila dualističko učenje, nije iskoristila svoj povoljni položaj u bosanskoj državi kako bi proširila svoj utjecaj i učenje, već se zadovoljila etičkim aspiracijama povezanim sa njenim uzorom u pravoj apostolskoj vjeri.

Ključne riječi: Bosna, Rim, Sklavonija, Dalmacija, Crkva bosanska, hereza, katolička crkva, patareni

Abstract: In this paper the author problematized the question of the nature of heresy in medieval Bosnia, and analyzed possible mutual influences with the heretical movements formed in the area of Western Europe. A deep review of the previous similar attempts in historiography has been offered, as well its evaluation, with the specific focus on the discussion regarding the relation Dalmatia – Sclauonia – Bosnia. The second part of the paper is dedicated to the possible connections between Bosnian krstjani with Italian heretics, cathars, or hussites. The main conclusion is that the Bosnian Church, which by the author's opinion follows dualistic doctrine, did not use its influence and teachings, but it settled with the ethical aspirations linked with its ideal in the original apostolic faith.

Key words: Bosnia, Rome, Sclauonia, Dalmatia, Bosnian church, heresy, Catholic Church, patarens

Među brojnim problemima moje teme jedna se javlja na samom startu: odakle početi? U anonimnom spisu iz Lombardije *De heresi Catharorum*, nastalom tokom ranog 13. stoljeća, nalazimo svjedočenje da su pripadnici katarske hijerarhije Kalojan iz Mantove i Nikolas iz Vičence bili zaređeni *in Sclauonia*. Drugi dio heretika, oni iz Concorezza, u isto su vrijeme imali za biskupa izvjesnog Garatusa, koji je bio zaređen *in Bulgaria*.¹ Znajući da su se Garatusovi sljedbenici vratili u Italiju prije

¹ Antoine Dondaine, „La hierarchie cathare en Italie I, De heresi catharorum in Lombardia“, *Archivum fratrum predicatorum*, br. 19 (1949): 306-312; Walter L. Wakefield, Austin P. Evans,

1190. godine, učenjaci su mogli da zakluče kako su oni posjetili Sklavoniju oko 1180. godine, ili još ranije.

Šta je tačno izraz *Sklavonija* značio u pisanjima italijanskih autora ranog 13. stoljeća? Učenjaci starijih generacija, poput A. Solovjeva, koji je pregledao Donadainova izdanja, pa čak i D. Mandić u svojoj knjizi (1964), interpretiraju *Sklavoniju* bez oklijevanja kao Bosnu,² imajući na umu dobro poznatu ulogu ove zemlje u kasnijoj historiji dualističke hereze. Učenjaci kasnijih generacija, predvođeni prof. J. Šidakom, nezadovoljni prešutno prihvaćenom pretpostavkom da je hereza u Bosni morala biti jako stara, počeli su postavljati pitanja o vremenu i konkretnim okolnostima pod kojima se hereza pojavila u Bosni.³ Od male je koristi mišljenje kardinala Staia (Stojkovića) izraženo 1435. godine, kako su maniheji u Bosnu došli prije 300 godina.⁴

Naziv *Sclauonia* ili *Slauonia* stoljećima je korišten da označi region različitog obima. U uskom značenju, to je područje između rijeka Save i Drave, u to doba dio Ugarske kraljevine, *regnum Scalouonie*, sa upraviteljem koji je nosio titulu bana (*banus* u latinskim izvorima), a u kasnijem periodu također sa posebnim vijećem plemića (*congregatio nobilium regni*

Heresies of the High Middle Ages (New York: Columbia University Press, 1991), 162–165, 692–693. Za širi kontekst cf. Malcolm Lambert, *Medieval Heresy. Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation* (Oxford: Oxford University Press, 1992), 128–130.

² Aleksandar Solovjev, „Novi podaci za istoriju neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. 8 (1953): 329–333; Dominik Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana* (Chicago: Hrvatski povijesni institut, 1962), 46–50.

³ Izabrani radovi prof. Jaroslava Šidaka posvećeni Crkvi bosanskoj, uz pregled historiografije o ovoj temi u periodu 1945–1974. te probna bibliografija mogu se pronaći u knjizi *Studije o „crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, (Zagreb: Novi liber, 1975). Zajedno sa ranijim Šidakovim pisanjem, naročito disertacijom „Problem ‘bosanske crkve’ u našoj historiografiji od Petranovića do Glušača“, *Rad JAZU*, br. 259 (1937): 37–182, ova knjiga pomaže u orijentaciji kroz brojnu, ali raznovrsnu, kontroverznu i literaturu nejednake kvalitete. O radu prof. Šidaka (†1986) pogledati kompletnu biografiju objavljenu u broju 29–30/1976–77. *Historijskog zbornika*, posvećenu 75. godišnjici njegovog rođenja (str. 12–19).

⁴ *Offertur facilis occasio reductionis regni Bosne, quad jam a trecentis annis et ultra fuit infectum heresi manicheorum et arianorum*. Johannes Haller, *Concilium Basiliense. Die Protokolle des Konzils vom 1434 und 1435*, III, (Basel: R. Reich v. C. Detloffs Buchhandlung, 1900), 417 (citirano prema D. Mandić, o. c, 120 napomena 11).

Sclavoniae). *Sclauonia* u ovom smislu ponekada je bila optuživana za herezu, ali, kako je to uvjerljivo pokazao prof. Šidak, to se obično dešavalo usljed sukoba oko crkvene desetine, a ne zbog doktrinarnog razilaženja, ništa slično onome u Bosni.⁵

Međutim, naziv *Sclauonia* je često korišten i da se označi cijelo područje zapadnog dijela Balkanskog poluostrva, sve zemlje istočno od Istre pa sve do *Bulgarie* i *Zagore* na sjeveru, te *Albanije* i *Romanie* na jugu. Naziv *Sclauonia* u ovom širem smislu sažima Hrvatsku, Dalmaciju, Bosnu, Srbiju, kao i sve kneževine duž dalmatinske obale: *Zahumlje*, *Travunija*, *Dioklia*. U kasnijem periodu (14–15. stoljeće), Mlečani i Dubrovčani su preferirali da terminom *Sclauonia* označavaju samo ono područje koje se nalazi pod vladavinom srpskih kraljeva. Srpski vladari su nazivani *rex* ili *imperator Sclauonie*, a kasnije *despotus Sclavonie*.⁶ No, u našem slučaju, ne treba uzimati u obzir niti *regnum Sclavonie* između Save i Drave, niti Srpsko kraljevstvo. Heretičko gnijezdo trebamo tražiti u širem smislu shvatanja naziva *Sclauonia*.

U najstarijem katalogu dualističkih crkava, nastalom povodom održavanja koncila u St. Felix de Caramanu 1167. godine, nema spomena

⁵ Jaroslav Šidak, „Ecclesia Sclavoniae i misija dominikanaca u Bosni“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, br. 3 (1955): 11–40, 245 (= *Studije o „crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, 177–209, 276–280). cf. također njegov članak: „Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovini XIII stoljeća“, *Zgodovinski časopis*, br. 6–7 (1952–53): 285–300.

⁶ Mihailo Dinić, „O nazivima srednjovekovne srpske drzave Sklavonija, Srbija, Raška“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, br. 32 (1966): 26–34. *Sclauonia* kao područje pod jurisdikcijom patrijarha Akvileje spominje se u pismu Boncompagnusa (1215), koji ga ohrabruje da se bori protiv hereze: *ista siquidem hereticorum genera, que infra patriarchalem dyocesim diabolo instigante vigere noscuntur: Cathari, Patarini, Leoniste, Arnoldiste (var.: Arnulderi), Circumcisi, Rebaptizati, Passagini, Cavillarii, Tubbii, Speroniste; sed Patarinorum secta congregat omnia genera piscium in sagena et sedens juxta litus erroris bonos et malos reponit in vasis, et idcirco diutius durat et fortius invalescit. eorum siquidem labe ac fetoribus Cume languescunt, Mantua sordidatur, Verona claudicat, Vincencia jam victa succumbit, Tarvisium torpet, sola Padua in publico se defendit. (...) Na kraju pisma, patrijarh Wolfger je nagovoren: *non detineant igitur vos Fori Julii negotia temporalia (var.: imperialia) non census et redditus Sclavonie silvestris, sed refovet flebiles, porrigite manum lapsis et propere succurite (...)* Objavljeno u: Anton E. Schönbach, *Beiträge zur Erklärung altdeutscher Dichtwerke* (Wien: Abhandlungen der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Classe 145, 1903), Abh. IX, 14–15.*

Scлаuonie, nego se tu javlja *Dalmatia*, naziv koji je izazvao slične probleme.⁷ Naime, *Dalmatia* ne označava samo jadransku obalu i na njoj iznikle gradove, kao što je slučaj u kasnijim vremenima, već po staroj rimskoj tradiciji obuhvaća također cijelu unutrašnjost, skoro sve do toka rijeke Save. Za neke od bizantskih autora, poput Ane Komneni i Ivana Kinama, Dalmacija označava područje sve do Rasa i Kosovog Polja, a Srbe su nazivali *Dalmatima* ili *dalmatinskom nacijom*.⁸ Stanovnici Bosne su po Kinamu također bili Dalmati: „Sama Bosna nije potčinjena velikom županu Srba, nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja“.⁹ Dakle, naziv *Dalmatia* ne pomaže mnogo, budući da, baš kao i *Scлаuonia*, on može označavati obalne gradove, Hrvatsku, Bosnu i Srbiju.

Uža Srbija, zemlja velikih župana, ima samo kratku historiju prisustva hereze. Tokom vladavine Stefana Nemanje (1166–1196), *bogumrska hereza*, označena ne kao bogumilstvo, nego kao arijanstvo, bila je iskorištenjena. To se desilo oko 1172. godine, kada je Euthimije bio metropolit Rasa. Lokalni synod je prokleo sve heretike, njihove knjige su bile spaljene, njihovom vođi odrezali su jezik, a ostali su protjerani.¹⁰ U starijoj literaturi se pretpostavlja da su ovi protjerani heretici pronašli utočište u Bosni. Tokom kasnijih vremena dualistička hereza nije imala nikakvu važnu ulogu u Srbiji. U srpskim spisima heretici su spominjani i anatemizirani bilo kao neprijatelji crkve iz prošlosti ili kao prokleti heretici iz susjedne Bosne.¹¹

⁷ Članak Franje Šanjeka, „Le rassemblement herétique de Saint-Felix-de Caraman (1167) et les eglises cathares au XIIe siècle“, *Revue d'histoire Ecclesiastique*, br. 18 (1978): 768–799, poznat mi je samo preko Šidakovog prikaza: *Studije*, 364–365.

⁸ O bizantskoj Dalmaciji cf. Jadran Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia* (Venezia: Deputazione di storia patria per le Venezie, 1978); Sima Ćirković, „Narod Kačića Jovana Kinama“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, br. 32 (1993): 20–22.

⁹ Iōannēs Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos*, trans. by Ch. M. Brand (New York: Columbia University Press, 1976), 187.

¹⁰ Franjo Rački, „Bogomili i patareni“, u: *Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogumili i patareni* (Beograd: Grafički i umetnički zavod Planeta, 1931), 376–378; Dimitry Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-manicheism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1948), 283–285; Milan Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages* (Praga: Czechoslovak Academy of Science, 1974), 225–239.

¹¹ Dragoljub Dragojlović, *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji II. Bogomilstvo na pravoslavnom Istoku* (Beograd: Balkanološki institut SANU, 1982), 51–53, 55–60; Franjo Šanjek,

Na prostoru uže Dalmacije, u gradu Splitu, provincijski sinod je 1185. godine prokleo lokalne heretike, ne navodeći njihov konkretan naziv: *omnes sectas hereticorum et eorum complices*.¹² Naredne godine, Papa je upozorio splitskog nadbiskupa na jednu sumnjivu organizaciju: *ne conventicula fierent, que fraternitates appellatur*.¹³ Neki pseudokršćani su spomenuti u Zadru 1198. godine.¹⁴ Na isti period se odnosi izvještaj Tome Arhiđakona iz Splita (*Thomas Archidiaconus*) koji se tiče braće Mateja i Aristodija, građana Zadra, koji su dio svojih života proveli propovijedajući herezu u Bosni.¹⁵

Kako bismo procijenili značaj Dalmacije za historiju hereze na Balkanu, dužna pažnja se mora posvetiti činjenici da je u pregledu heretičkih crkava, koji je sačinio Rainerius Sacchioni (prije 1262/63. godine), *ecclesia Sclauonie* sa 500 heretika navedena ne sa slavenskim crkvama *Bulgaria* i *Durguntia*, nego ranije, odmah nakon crkve u Albiju i crkve Latina u Konstantinopolju, nakon čega tek slijede grčke i slavenske crkve.¹⁶ Nekoliko godina mlađi Anselm iz Aleksandrije (1260–1270) sačuvao je tradiciju prema kojoj su trgovci, koji su otišli u Konstantinopolj, bili zaraženi herezom i tako je prenijeli u svoju zemlju.¹⁷ Ova se epizoda daleko lakše može povezati sa stanovnicima dalmatinskih obalnih gradova, koji su stoljećima bili pod bizantskom upravom, negoli sa Bosnom, koja čak ni u kasnijim vremenima nije imala redovne i stalne odnose sa Bizantom.

Les chretiens bosniaques et le mouvement cathare. XIIe–XVe siecles (Paris-Louvain: Publications de la Sorbonne, 1976), 52–63.

¹² Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II (Zagreb: JAZU, 1904), 192.

¹³ *Ibidem*, 203.

¹⁴ *Ibidem*, 296.

¹⁵ *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*, ur. Franjo Rački (Zagrabiae: JAZU, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26, Scriptorum 3, 1894), 80.

¹⁶ Wakefield – Evans, *Heresies of the High Middle Ages*, 336.

¹⁷ *Tractatus de Hereticis*, ur. Antoine Dondaine, u: „Archivium Fratrum Praedicatorum“, 20/1950, 308: *Quidam de Sclavonia, scilicet de terra dicitur Bossona, iverunt Constantinopolim causa mercationis; reversi ad terram suam predicaverunt et, multiplicati, constituerunt episcopum qui dicitur episcopus Sclavonie sive Bossone.*

Međutim, Anselm je ponudio svoju vlastitu identifikaciju: *quidam de Sc-lauonia, scilicet de terra que dicitur Bossona*. Kada piše o heretičkom biskupu, Anselm ga naziva *episcopus Sclauonie siue Bossone*.¹⁸

Do Anselmovog vremena, Bosna je već postala zemlja hereze, međutim, mi tragamo za počecima. Najraniji izvori datirani su u posljednje godine 12. stoljeća i svi jednoglasno navode da je hereza uvezena u zemlju izvana. Već smo spomenuli priču o Mateju i Aristodiju i njihovoj aktivnosti, koja je okončana procesom i poricanjem u vrijeme nadbiskupa Bernarda.¹⁹ Papa Inocent III je 1200. godine obavijestio ugarskog kralja Emerika da je Bernard prognao *patarenos non paucos* iz Splita i Trogira te da im je bosanski vladar Kulin pružio utočište i zaštitu.²⁰ Ova epizoda je potvrđena još jednim pismom, onim od Vukana, kralja Dalmacije i Duklje (*Dioclie atque Dalmatie rex*) iz 1199. godine, u kojem se ekspanzija hereze u Bosni datira u mnogo bliže vrijeme, tokom vladavine tadašnjeg *banusa* Kulina, njegove žene i sestre, koji su svi obilježeni kao heretici.²¹

Ove prve optužbe su kao rezultat imale odgovor bosanskog vladara i njegov pokušaj da opravda osumnjičene ljude. Bosanski predstavnici su otišli u Rim i od Pape dobili dozvolu za svoju aktivnost, no, Vukan je 1199. godine argumentirao da je riječ o varci: *simulatis litteris*.²² Drugi val optužbi iz 1199–1200. godine doveo je do posjete Bosni papinskog legata Ivana iz Casamarisa te rezultirao mnogo puta obrađenom i različito interpretiranom *abjuracijom* ili odbacivanjem sa Bilinog polja iz 1203. godine, čime su okončane optužbe i obezbijeden mir za naredne skoro pune dvije decenije.²³

¹⁸ O odnosima Bosne i Bizanta cf. Sima Ćirković, „Bosna i Vizantija“, u: *Osamsto godina po-velje bosanskog bana Kulina 1189–1989*, ur. Asim Peco (Sarajevo: ANUBiH, 1989), 23–35.

¹⁹ Pogledati izvore navedene u napomeni br. 15. U starijoj literaturi Aristodije je izjednačavan sa Rastudijem, kojeg su prokleli u srpskim sinodicima i za kojeg se smatralo da je bio osnivač heretičke crkve u Bosni.

²⁰ Augustino Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I* (Romae: Typis Vaticanis, 1863), 12–13.

²¹ *Ibidem*, 6 (faksimil donesen u Šanjek o. c., str. 34).

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, 15; Mandić, *Bogumilska crkva*, 435–436 (faksimil str. 454).

Tokom trećeg vala sukoba, koji je počeo 1221. godine, a okončao sredinom 13. stoljeća, Bosna je bez sumnje bila zemlja heretika, te je izazivala zabrinutost kod crkvenih vlasti u Dalmaciji, Ugarskoj i Rimu. U to vrijeme *Sclauonia* je sigurno mogla označavati Bosnu. No, čak i tada je situacija u Bosni bila komplikovanija i različita od dešavanja poznatih iz kasnijih izvora (14–15. st.).

Postojali su *krstjani*, koji su uzurpirali ime za svoje ekskluzivno korištenje, što je činjenica koja ilustruje kontinuitet između zajednice okupljene na Bilinom polju 1203. godine i kasnije Crkve bosanske, ali je također postojala bosanska katolička biskupija sa slavenskom liturgijom, podređena dubrovačkom nadbiskupu.²⁴ Sačuvano je malo imena bosanskih biskupa, no njihove posjete svom mitropolitu dobro su dokumentirane.²⁵ Godine 1247. Papa je prenio bosansku biskupiju pod nadležnost nadbiskupa Kaloče u Ugarskoj kraljevini, te su ovom odlukom njena slavenska tradicija i karakter promijenjeni.

Vjerski raskol među stanovništvom Bosne vidljiv je i iz rezultata istrage koju je pokrenuo Papa 1232. godine, prema kojoj je bosanski biskup neobrazovan, čak nije poznao formulu krštenja, te je živio na selu sa svojim bratom herezizarhom.²⁶ Zahvaljujući izučavanjima pokojnog prof. J. Šidaka postalo je jasno kako je, uporedo sa borbom protiv heretika, Rimski kurija namjeravala da reformira zanemarenu Bosansku biskupiju te je učini prihvatljivom za katoličku crkvenu organizaciju tog vremena.²⁷ Dubrovački nadbiskup nije raspolagao neophodnom energijom i moći, pa je Papa morao da se osloni na kraljeve Ugarske, njihovu rodbinu i plemstvo iz susjednih regija, koji su bili u stanju da

²⁴ Aleksander Hoffer, „Bosanska biskupija do turskog gospodstva. Dva odlomka iz povećeg rada o Kršćanskoj crkvi u Bosni“, u: *Spomen knjiga iz Bosne*, ur. Ivan Šarić (Zagreb: Ordinarijat Vrhbosanski, 1901), 57–142.

²⁵ Cf. Sima Ćirković, „Bosanska crkva u bosanskoj državi“, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić (Sarajevo: ANUBiH, 1987), 200–201.

²⁶ Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III (Zagreb: JAZU, 1905), 361–362.

²⁷ Šidak, „Ecclesia Sclavoniae“, 184–185.

organiziraju križarski pohod protiv heretika. Novoformirani crkveni red dominikanaca, nedavno uveden i u Slavoniji (užoj), također je bio angažovan. Sa dominikancima aktivirana je i inkvizicija, te su brojni heretici spaljeni. U periodu kada je križarsko oružje bilo uspješno, neke reforme su se pokrenule: imenovan je učeni latinski biskup, podignuta katedrala, obezbijedena su sredstva i zemljišni posjedi, organiziran kaptol, čak je uvedeno i sakupljanje desetine, baš kao i u *aliarum ecclesiarum de Hungaria*.²⁸ Međutim, otpor bosanskog plemstva bio je dovoljno jak da poništi sve što je bilo urađeno. Invazija Mongola iz 1241–1242. godine spriječila je ugarskog kralja da nastavi sa borbom jednakom energijom. Iako je kralj Bela IV 1244. godine sebi potčinio bosanskog vladara bana Ninoslava te ga primorao da nadoknadi štetu nanesenu Bosanskoj katoličkoj biskupiji, Papa nije bio zadovoljan, te je 1245. godine podsticao dominikance da propovijedaju novi križarski pohod,²⁹ no nemamo vijesti o bilo kakvim akcijama ili uspjesima. Do sredine 13. stoljeća, reformirana Latinska biskupija bila je protjerana iz Bosne i prisiljena da potraži utočište u Đakovu, jednom od svojih posjeda u Slavoniji, gdje će biti locirana u narednim stoljećima.

Otrprike u ovo vrijeme, preciznije nakon 1247. godine, dualistički heretici su bili u stanju da preuzmu i u svoju službu stave ljušturu stare Bosanske biskupije sa slavenskom tradicijom, da je ispune vlastitom ideologijom, te od nje izgrade *Božiju crkvu u Bosni*, kako su je nazivali. Moramo se duže zadržati na problemu početaka Crkve bosanske iz dva razloga. Najprije, kako bismo bili u stanju da procijenimo mogućnost davno predložene identifikacije *Sclavonije* kao Bosne, o čemu se potvrde nalaze u izvorima, no tek nakon polovine 13. stoljeća. Već smo citira-

²⁸ Izvori citirani i komentirani u J. Šidak, „Ecclesia Sclavoniae“, 183–201, o ulozi novog dominikanskog reda cf. izvore citirane u narednoj napomeni.

²⁹ Petrus de Bodrogh, *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*, *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica* I, ur. Benedikt M. Reichert (Lovanii: MOPH, 1896), 305–308, objavljeno u Mandić, *Bogomilska crkva*, 439–440; drugo izdanje u Nikolaus Pfeiffer, *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242* (Zürich: Leemann, 1913), 143–146.

li Anselma Aleksandrijskog. Kratka historija porijekla dominikanskog reda u Ugarskoj, od Petrusa, ili Suipetrusa, čak povezuje sva tri termina: *in Bosna et Dalmatia, que apud eos ecclesia Sclauonie nuncupatur*. U vrijeme dominikanske misije Bosna je bila pravo bojište, ali se dualistička tradicija sjećala imena Dalmacije i Sklavonije. Nakon svega što smo prikazali, ne čini se vjerovatnim da su Katari iz Mantove i Vićence oko 1180. godine posjetili Bosnu kako bi tu bili zaređeni.

Drugi razlog zbog kojeg nešto duže diskutiramo o počecima heretičke Crkve bosanske jeste njihova važnost za razumijevanje vijesti povezanih sa heretičkim papom, koji je navodno pronašao utočište u Bosni. Ponovo zahvaljujući naporima pokojnog prof. J. Šidaka, koji je nekoliko puta tretirao ovaj komplikovani problem, dokazi su izgleda sada sasvim jasni.³⁰ O ovoj stvari imamo dva nezavisna svjedočenja, jedno iz 1223, a drugo iz 1245. godine. Prvo dolazi do nas u kraćoj i dužoj varijanti, no oba sa oštećenim dijelovima teksta i bez spominjanja imena Bosne. Obje varijante lociraju antipapu *in finibus Bulgarorum, Croatie et Dalmatiae, juxta Hungarorum nationem*.³¹ Nepotrebno je da ističemo kako ova teritorija pokriva više prostora čak i nego *Sclauonia*. Formula koja počinje sa Bugarskom kao da sugerira da je njen autor imao na umu neka od bivših bugarskih heretičkih žarišta, no u dužoj varijanti je prisutna i aluzija na sjever: *sedem suam contendit in lateribus aquilonis*, što više odgovara Bosni nego Makedoniji ili Trakiji. Antipapa je na *consulta* heretika obično odgovarao proglašavanjem svojih *iudicia*. Sada je jasno

³⁰ Nakon članka citiranog u napomeni 5 (1952–53), Šidak se bavio istim pitanjem i u: „O pitanju heretičkog ‘pape’ u Bosni 1223. i 1245“, *Razprave SAZU*, br. 5 (1956): 145–160 (= *Studije o „Crkvi bosanskoj“*, 211–224) te ponovo u: „Nova građa o akciji Rimske kurije u Bosni 1245“, *Historijski zbornik*, br. 27–28 (1974–75): 319–329.

³¹ Nekompletna verzija je poznata iz *Rogierii de Wendover Chronica sive flares historiarum* IV, ur. Henricus O. Coxe (London: Sumptibus Societatis, 1842) (dio objavljen u: Mandić, *Bogomilska crkva*, 438–439), kompletna, ali korumpirana verzija se nalazi u *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio*, vol. XXII – *Gervasii epistole*, ur. Johannes Dominicus Mansi (Ventiis: Apud Antonium Zatta, 1778), 1201–1206, reproducirana u Šidak, *Studije*, 213–214). Često citirani tekst Matthaëusa Parisiusa identičan je kraćoj verziji.

Iz upoređivanja ove dvije verzije vidljivo je da je dio konfuzije nastao iz činjenice da su antipapi imputirane riječi koje su izgovorili njegovi *vicegerensi*.

da je antipapa na zapad slao jednog od svojih *vicegerensa*. To je bio Bartolomej iz Carcassona, koji je preuzeo stolicu katarskog biskupa te se preselio u Toulouse. Antipapin vikar nazivao se *servus servorum hospitalis sanctae fidei* te je postavljao biskupe i zaredivao heretičke hijerarhe.³² Nakon analiza prof. Šidakova mnoge kombinacije o bosanskom biskupu koji bi se trebao preseliti na zapad izgubile su svoje utemeljenje.

Što se tiče drugog pisma, više nema nedoumica između *Bosnia* i *Boemia*: nova edicija nedavno pronađenih pisama pape Inocenta IV sadrži ime Bosna.³³ Hronologija je također dobro utvrđena. Međutim, pismo nije bogato informacijama: Papa ekskomunicira herezizarha kojeg nevjernici *papam vocant*. Protiv ovog herezizarha i njegovih pristaša pozvan je križarski rat, Papa je očekivao da će dominikanci biti vođe.³⁴

Čak i oni učenjaci koji nisu imali sumnje u podatke koje se tiču heretičkog pape nisu im pridavali veliku važnost. Prof. Šidak se pozvao na druge slučajeve „papa“ u Italiji i Francuskoj i upozorio na to da ne postoje dokazi u izvorima koji bi mogli potkrijepiti ideju da je među dualistima postojao vodeći centar i poglavar čiji bi se autoritet mogao uporediti sa onim Pape u Rimu. I zaista, prema svemu što je poznato, svijet dualističkih zajednica nije bio ni na koji način sličan hijerarhijskoj organizaciji katoličkog svijeta.

Ali papa nije bio samo najviši crkveni autoritet već i Kristov vikar na zemlji i nasljednik apostola Petra. U tim kvalitetima, koji ne ovise o moći već o moralnoj superiornosti, rimski papa je mogao lakše dobiti kandidata i suparnika.

³² Paolo Sambin, *Lettere inedite di Innocenzo IV* (Padova: Editori Vari, 1961); Giuseppe Abate, „Lettere ‘Secretae’ d’ Innocenzo IV e altri documenti in una raccolta inedita del sec. XIII (Regesto)“, *Miscellanea Francescana*, br. 55 (1955): 317–373.

³³ Šidak je reproducirao sva pisma koja se tiču Bosne u svom radu iz 1974–1975. (kao u bilješci 30), 325–329.

³⁴ (...) *excommunicantes heresiarcham cum suis complicibus, quem infideles filii papam vocant; omnes credentes ipsorum fautores, defensores, receptatores eorundem decernentes sententie simili subiacere* (*ibid.* 326–327). Ovo prije znači da se bosanski heretički biskup smatra poglavarom svih heretika, nego da se u Bosni nalazi sjedište pape svih katara.

Nemamo informacija o načinu na koji je heretički papa vršio svoju funkciju u 13. stoljeću. Onaj iz 1223. zaređivao je biskupe, sudio, odgovarao na dogmatska pitanja, ali najvažnije od svega je što je osigurao apostolsko nasljedstvo. Iz kasnijih razdoblja, tj. od 14–15. stoljeća, raspolažemo dokazima koji svjedoče činjenici da su bosanski *krstjani* (ime je također i poruka) na općenit i specifičan način tvrdili da su oni *Božija crkva* u Bosni.³⁵ U oporuci gosta Radina darovi su podijeljeni onima *koji su kršteni, koji su prave (ili istinite) apostolske vjere*, što je dobro poznata tvrdnja katara. Jedan od Popisa zabluda bosanskih heretika (*isti sunt errores hereticorum bosnensium*) implicira da oni vjeruju da je Rimaska crkva idolatrijska i da su oni pravi nasljednici apostola: *Item dicunt se esse ecclesiam christi et successores apostolorum habentes unum de seipsis qui dicit se vicarium iesu christi et successorem sancti petri*.³⁶

Više bi se moglo dobiti iz jednog drugog izvora, nedovršene verzije spora između katolika i heretika, u ovom slučaju rimokatolika i bosanskog patarena, napisane prije 1421. sa specifičnim bosanskim okolnostima pred očima nepoznatog autora.³⁷ Kao i u drugim spisima ovog žanra, argumenti heretika i odlomci iz Svetog pisma su citirani, a potom osporavani sa još više citata i navoda. Ovaj izvor nije bio na odgovarajući način iskorišten sve dok savremeni autori (M. Loos) nisu otkrili njegove potencijale.³⁸ Jedno

³⁵ O problemu dualističkog pape u Bosni raspravljano je u: Aleksander Solovjev, „Autour des bogomiles. II L'antipape cathare“, *Byzantion*, br. 22 (1952): 95–104; Šanjek, *Les chrétiens bosniaques*, 107–113. Izvore o apostolskom naslijeđu prikupio je Mihailo Dinić, „Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, br. 1 (1948): 33–44.

³⁶ Dragutin Kniewald, „Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima“, *Rad JAZU*, br. 270 (1949): 168, na osnovu manuskripta u Akademiji [JAZU nap. prev.] u Zagrebu: *Miscellanea I.* a. 57 fol. 78v–79.

³⁷ *Hic sunt omnia puncta principalia et auctoritates extracte de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem*, u: Franjo Rački, „Prilozi za povjest bosanskih patarena“, *Starine JAZU*, br. 1 (1869): 109–138. O hronologiji i historiji manuskripta, koji se sada nalazi u biblioteci Marciani (Venecija), cf. Kniewald, „Vjerodostojnost latinskih izvora“, 170–174.

³⁸ Nasuprot tezi u: Dragoljub Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska* (Beograd: Balkanološki institut SANU, 1987), 49, mora se reći da tekst iz Marciane pripada istom žanru kao i *Disputatio inter catholicum et paterinum hereticum*, iz 13. stoljeća. Moji zaključci se temelje na usporedbi sa fragmentom prevedenim u Wakefield – Evans, *Heresies*, 290–296.

čitavo poglavlje je posvećeno problemu o *successores sancti Petri*.

Nepoznati autor dopušta heretiku da iskoristi prednost činjenice da je Katolička crkva imala problema prije i u vrijeme sabora u Konstanzu. Autor stavlja u njegova usta izazovno pitanje: „Ko je tvoj poglavar? Koga je od vaših Petar ostavio u Rimu?“³⁹ Nastavili su se raspravljati oko pitanja ko je razdor (*scissura*). Katolik odgovara: *Tu ergo cum montibus Bosne es scissura; caput autem nostrum est christus*, dok je heretik insistirao: *petrus est caput nostrum*.⁴⁰

Fiktivna rasprava dotakla je također historiju kršćanstva. Heretiku je pripisana tvrdnja da je njegova vjera bila u Rimu do vremena pape Silvestra: *qui fuit doctor noster*. Razlog njegovog otpadništva bio je taj što je on izliječio cara Konstantina pomoću mrtve kamile (*cum camelo occiso*). Nisam uspio otkriti kakva se vrsta „Papstfabela“ krije iza ovog argumenta.⁴¹ U svakom slučaju, katolik je proturječio i potvrdio da je car na čudesan način izliječen zahvaljujući vrlini krštenja. Papa nije prevario Rimljane. Sjećanje na njihovo obraćenje navodno je sačuvano u *baptisteriumu*, a katolik je dodao „njima je vjerovati, kojima se to dogodilo, a ne vama koji ostajete među grmljem (*inter fraschas*)“.

Katolik je heretiku zamjerio što su se oni otcijepili i pobjegli u planine Lombardije ili Bosne. Nadalje, katolik je potvrdio da prava vjera mora rasti, a ne smanjivati se, i da tamo gdje je prava vjera moraju biti biskupi, svećenici i đakoni, te je potom citirao Sveto pismo. Citirajući

³⁹ *Hereticus: quaeramus, quem de vobis rome dimiserit petrus. Romanus: ibi sunt, quos dimisit; et ita tenemus nos, sicut nobis est dimissum. Tu autem in montibus stando, quomodo probare poteris, quod te dimiserit*. Rački, „Prilozi za povjest bosanskih patarena“, 112.

⁴⁰ U drugoj polovini 14. i u 15. stoljeću skoro svaki rudarski grad i trg u Bosni imao je katoličku crkvu ili franjevački samostan. Cf. Sima Ćirković, „Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia“, u: *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, ur. Bariša Krekić, (Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1987), 158–184.

⁴¹ Ignaz von Döllinger, *Die Papst-Fabeln des Mittelalters* (München: Literarisch-artistische Austalt, 1863), 52–106, donosi nekoliko priča o papi Silvestru i [caru] Konstantinu, ali motiv liječenja pomoću mrtve kamile se ne pojavljuje. Od Giovanni Gannet, *Le confessioni di fede valdesi prima della riforma* (Torino: Editrice Claudiana, 1967), 68, 73; i Lambert, *Medieval Heresy*, 156–157, saznao sam da je Konstantinova darovnica bila po mišljenju Valdenza ključna prekretnica u crkvenoj historiji.

Poslanicu Titu katolik je dodao oštru primjedbu: *ibi esse in civitatibus fidem ubi sunt episcopi et sapientes, quod de te, stante inter fraschas per montes et silvas dici non potest.*⁴² Dok je heretik insistirao na odlomcima koji govore o malom stadu, o malom broju odabranih, o stvarima skrivenim od mudraca i otkrivenim djeci, katolik je uzvratio s puno odlomaka koje ovdje ne možemo reproducirati. No, citirajući Luku 10.1. i posljednji stih Djela apostolskih, dodao je nešto interesantno za našu temu: *Non sunt in Bosna omnes gentes. De Bosnensibus autem, qui vos receperunt, apparet toti mundo, quod apostatas receperunt, de quibus (...)* te nastavlja citirati pasuse o lažnim prorocima itd.⁴³

Čitajući *Raspravu* možemo primijetiti da je katolik imao uvid sličan onome do kojeg dolazimo pomoću našeg nepotpunog i fragmentarnog izvornog materijala, naime da je tu postojao jaz između idealne univerzalne misije čuvara apostolske čistoće i ograničenosti Bosanske države u kojoj je patarenskoj crkvi bilo dopušteno postojati i propovijedati svoj nauk. Bosanski *krstjani* nisu raspolagali nikakvom moći osim moralne moći, bezgrešnog i svetog života njenih članova. Svetost i uloga čuvara apostolskog kršćanstva bile su njihovo opravdanje, dok je njihovo stvarno stanje bilo slično otoku okruženom neprijateljima i progoniteljima sa svih strana. Odgovarajuće poštovanje izraženo, *inter alia*, u obožavanju dijela njihovih vjernika, uživali su samo unutar granica Bosanske države.⁴⁴

Međutim, postojalo je nešto zbog čega su bosanske tvrdnje zvučale realnije. Činjenica je, naime, da je dualistička zajednica u Bosni nakon sredine 13. stoljeća jedina imala slobodu djelovanja. Sve ostale su potisnute, njihove organizacije uništene, a preživjeli vjernici prisiljeni na život u tajnosti i konformizmu. Zahvaljujući relativnoj nezavisnosti Bosanske države i osobitom položaju Crkve bosanske, Bosna bi mogla dulje vrijeme biti neka vrsta obećane heretičke zemlje.

⁴² Rački, „Prilozi za povjest bosanskih patarena“, 113.

⁴³ *Ibidem*, 115.

⁴⁴ Uporedi poglavlje (str. 217–231) o svetoj hijerarhiji i feudalnoj hijerarhiji u mom radu o Crkvi bosanskoj u Bosanskoj državi (kao bilješka 25).

Još od prvih generacija istraživača dualističkih studija, Schmida, Račkog, Döllingera, iako ne savršeno uređeni, bili su poznati inkvizicijski spisi iz pijemontskog naselja Chieri i njegovog susjedstva. Iz ovih dokaza postalo je jasno da su lokalni heretici, kao što sada znamo, izmiješani i skloni sinkretizmu, imali stalni odnos sa dalekom Bosnom.⁴⁵ Neki od lokalnih heretika priznali su da su posjetili Bosnu kako bi se podučili nauku: *pro doctrina predicta integraliter addiscenda et perfecte a magistris ibidem commorantibus in loco qui dicitur Boxena*. Nakon što su Spisi bolje uređeni, nema više sumnje da su heretici doplovili do Bosne tokom druge polovine 14. stoljeća. Iako je glavni svjedok, izvjesni Jakov Bech, bio upetljan u previše sektu da bi se mogao uzeti zaozbiljno, a uz to je i odustao od putovanja zbog oluje na moru, on je imenovao ljude koji su bili u Bosni i imali neke predodžbe o zemlji. Rekao je da je Bosna (*Boxena*) mjesto *qui locus subest cuidam domino qui vocatur Albanus de Boxena et subest dictus dominus Regi Rassene*.⁴⁶ Ovo je rečeno 1378. godine, a svega jednu godinu prije *ban* Tvrtko I je uzeo titulu kralja Srbije (*Rascia u većini zapadnih izvora*). Bosna nije bila podređena vladaru Srbije, nego je bosanski vladar postao kralj *Raške*.⁴⁷ Ova konfuzija otkriva da su Bech i njegovi prijatelji imali neke kontakte sa dalekom zemljom.

Posjete Bosni bile su prolongirane u narednim desetljećima. U citatima sam pronašao jedan slučaj iz 1412. godine, ali nisam uspio konsultovati izvor.⁴⁸ Izvan sumnje su kontakti između Bosne i skupine italijanskih heretika. Čini mi se da je i funkcija tih kontakata jasna: Bosna je imala ulogu centra koji je čuvao i širio nauk, a posjetioci su bili ljudi

⁴⁵ Dodatno, pored citiranih spisa, up. Ignaz Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters* II (München: C. H. Beck, 1890), 266–268; u: Mandić, *Bogomilska crkva*, 441–442, reproducirao je staro izdanje G. Amatija, ali je također predočio i čitljiv faksimil na stranicama 458 i 459.

⁴⁶ Ovaj slučaj je temeljito raspravio Milan Loos, „Les derniers cathares de l'Occident et leurs relations avec l'Église patarine de Bosnie“, *Historijski zbornik*, br. 29–30 (1976–1977): 113–126.

⁴⁷ *O translatio regni* u 1377. godini up. Sima Ćirković, „Sugubi venac. Prilog istoriji kraljevstva u Bosni“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* VIII, br. 1 (1964): 343–370.

⁴⁸ Mario Esposito, „Un Auto de fe à Chieri en 1412“, *Revue d'histoire ecclésiastique*, br. 42 (1947): citirao M. Loos (bilješka 47), ali meni nedostupan.

koji su tražili da budu upućeni u pravu vjeru. Ali ovdje se javlja novi problem: kako su prešli jezičku barijeru? Svi koji proučavaju kasno srednjovjekovno društvo i ekonomiju u Bosni, morali su primijetiti da ni plemstvo niti trgovci nisu imali izravne kontakte sa Italijom. Izuzeci su, naravno, dvorovi vladara i oblasnih gospodara, koji su bili u mogućnosti da za diplomatske misije uposle kvalificirane ljude, u mnogim slučajevima stanovnike jadranskih gradova. S druge strane, italijanski trgovci, zainteresirani posebno za trgovinu srebrom iz balkanskih rudnika, rijetko su posjećivali bosanske i druge balkanske gradove. Cjelokupna trgovina prošla je kroz ruke Dubrovčana i drugih stanovnika Dalmacije, koji su poznavali jezike i bili upoznati sa običajima i poslovnom praksom s obje strane trgovačkih puteva.⁴⁹ Ne mogu zamisliti kako su članovi patarenske hijerarhije, koji su bili Slaveni, sudeći prema njihovim imenima i spisima koje su koristili, propovijedali svojim italijanskim pristalicama. Neki su mogli znati italijanski, u aktima inkvizicije u Chieriju jedna osoba *de Sclavonia* je izričito spomenuta. Ali nemamo razloga da pretpostavimo da su bosanski patareni imali bilo kakvo latinsko ili italijansko obrazovanje. Isto vrijedi i za njihove sljedbenike, koji su, prema aktima iz Chierija, mali ljudi konfuznih ideja. Kako bi oni mogli biti upoznati s ćirilometodskom književnom baštinom?

Vjersko podučavanje bilo je moguće samo preko tumača ili nekog zapadnjačkog propovjednika koji je pronašao utočište u Bosni. Citirana Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena otkriva da su zapadne, čak specifično rimske tradicije, bile žive među stanovnicima Bosne. Njihovi izvori morali su biti negdje na zapadu. Međutim, u dostupnim podacima nema ničega što bi moglo poslužiti kao nedostajuća veza između rimskog porijekla i slavenske stvarnosti Crkve bosanske.

⁴⁹ Posrednička uloga primorskih gradova najpoznatija je na primjeru Dubrovnika. Opsežna literatura citirana je u raznim prilogima na konferenciji održanoj u Bariju 1988: *Ragusae il Mediterraneo: ruolo e funzioni di una repubblica marinara tra medioevo ed eta moderna*, ur. Antonio Di Vittorio i drugi (Bari: Istituto di storia economica, Università di Bari, 1990).

Postoje, naravno, glasine o herezijarsima koji su pobjegli i utočište našli negdje na Balkanu, ali nijedna od dvije citirane verzije nije sigurna. U slučaju iz 1223. godine nismo sigurni da je u pitanju Bosna, dok bi u vijesti iz 1245. godine heretički papa mogao biti biskup Crkve bosanske. Također, postoji izazovna podudarnost imena *Beliz'menč*, ličnosti koja je anatemisana u jednoj staroj verziji srpskog sinodika, i Belazinansa, Bellesmainsa, koji je prema Rajneriju Sacchoniju i drugim izvorima bio patarenski biskup u Veroni. Ne namjeravam da rehabilitiram stare hipoteze prema kojima je Belizmenac bio utemeljitelj Crkve bosanske ili jedan od njenih duhovnih otaca, samo podržavam mišljenje da ne možemo isključiti mogućnost da je Crkva bosanska neko vrijeme imala latinsku ili italijansku jezgru koja je bila u stanju da komunicira sa posjetiocima sa zapada.⁵⁰

Unatoč svojoj tvrdnji o univerzalnoj misiji, Crkva bosanska nije pokazala sposobnost da obraća ljude i da širi svoj nauk. Do ovog zaključka dolazimo posmatranjem onog što se desilo na teritorijama koje su došle pod vlast bosanskog vladara u 14. i 15. stoljeću. Prema do sada poznatim izvorima, može se primijetiti veoma skromno širenje na tlu današnje Hercegovine. Nije naša tema na današnjoj konferenciji, ali bi mogla poslužiti kao digresija prema sremskoj regiji (Srijem), gdje bi trebalo da se u prvoj polovini 15. stoljeća dogodio susret viklifizma i bogumilizma.

Još je od početka našeg stoljeća učenjacima poznato da su u Sremu rame uz rame egzistirali katolici, srpski pravoslavni vjernici, patareni i husiti. No, nije bilo promišljanja o njihovom međusobnom odnosu i mogućem utjecaju. Prof. M. Brandt iz Zagreba bio je taj koji je protumačio dokument (objavljen već 1875. godine) koji se odnosi

⁵⁰ Problem anatema u Sinodiku srpske pravoslavne crkve je taj što su hronološki nejasni. Ime *Belizmenč* je u oba poznata slučaja na početku niza osoba koje se proklinju, navedeno prije Rastudija, koji je bio živ 1393. godine. Prema ovom srpskom izvoru *Belizmenč* je trebao biti osoba koja je *floruit* oko sredine 14. stoljeća, a *Belesmanza* (*Balasinanza*) je bio biskup u Veroni oko 1230. Unatoč sličnosti imena i činjenici da na slavenskom jeziku nema paralele za ime *Belizmenč*, ne čini se vjerovatnim da je on bio italijanska izbjeglica u Bosni.

na jednog *Gualteriusa de Anglia*, koji je propovijedao heretičke ideje u Splitu, kao dokaz širokog prijema viklifske nauka među Južnim Slavenima.⁵¹ Pretpostavljao je čak da je Gualterius bio na putu za Bosnu. Prema njegovom mišljenju, masovniji susret ova dva heretička pokreta – viklifizma u varijaciji husitizma i bogumilizma u njegovoj bosanskoj *vrsti* – ostvaren je na sremskom tlu.⁵² Trebalo bi da su bosanski heretici pripremili tlo, pa čak i utjecali na nauk dijela husita koji su emigrirali u Moldaviju. Izvor je vatikanski spis: *Summa doctrinae Husitarum per Hungariam, Moldaviam et Sirmium diffusorum, quam fratres minores vicariae bosnae impugnabant*, koji sadrži 38 (*recte* 37) stavki izričito pripisanih husitima u Moldaviji, *articuli dicuntur esse Husitarum qui sunt in Moldavia*.⁵³ Ovaj kratki dokument je bio u rukama kardinala Torquemade, koji je neke tačke prepoznao i klasificirao kao manihejske, a neke kao valdežanske i grčke, te identificirao neke koji su bili osuđeni na koncilu u Konstanzi.⁵⁴ Prof. Brandt je uložio sličan napor i otkrio da je u 37 članaka bilo 29 bogumilskih, ali bez nekih osnovnih načela njihovog

⁵¹ U svom radu za ovu konferenciju profesor B. Hamilton citirao je papino pismo iz 1325. godine u kojem se on žali da se „velika gomila heretika iz mnogih različitih krajeva okupila i migrirala u Bosnu“: *magna haereticorum caterva de multis et variis partibus congregata, ad principatum Bosnensem in confinio Dalmatie constitutum sub fiducia inibi seminandi obscoenos errores, tuteque ibidem morandi confluit, qui antiqui hostis imbuti versantia, ac veneno suae falsitatis armati, catholicorum animas sub simplicitatis simulatae fallacia, praetensa sed falsa christiani nominis professione corrumpunt*. [Rad Bernarda Hamiltona na koji se poziva Ćirković objavljen je 1999. godine pod nazivom „Catholic Perceptions of East European Dualism in the Twelfth and Thirteenth Centuries“, u: *Crusaders, Cathars and Holy Places* (Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sydney: Ashgate variorum, 1999), XIV, 1–17. nap. prev.] Ista poruka upućena je ugarskom kralju i kraljici, banu Bosne Stjepanu II. Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IX* (Zagrabiae: JAZU, 1911), 241–243.

⁵² Miroslav Brandt, „Wyclifitism in Dalmatia in 1383“, *The Slavonic and East European Review*, br. 36 (1957) i u knjizi na hrvatskom: *Wiclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV stoljeća* (Zagreb: Kultura, 1955).

⁵³ Miroslav Brandt, „Susret viklifizma s bogumilstvom u Srijemu“, *Starohrvatska prosvjeta* III, br. 5 (1956): 33–64.

⁵⁴ Objavljeno u Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752* (Zagrabiae: JAZU, 1892), 245–248.

vjerovanja – ništa što izražava dualizam, bez spomena *consolamentuma*.⁵⁵ Ukoliko ovaj spisak pogrešaka vjerno reproducira nauk moldavskih husita, onda je njihovo učenje moralo primiti važan dio vjerovanja koje su imali bosanski patareni. Ali mi ne možemo biti sigurni da se takva recepcija dogodila u Sremu, možda se to dogodilo mnogo ranije, negdje bliže srcu husitskog pokreta. Ipak, moramo prihvatiti činjenicu da je grupa mađarskih husita, među njima i *literati*, koji su preveli Bibliju na mađarski, emigrirala upravo iz podunavskog dijela Srema u Moldaviju.⁵⁶

Problem odjeka husitizma i balkanske hereze zaokupio je također prof. Šidaka,⁵⁷ koji je bio mnogo skeptičniji i naglasio činjenicu da se patareni ne spominju često među heterodoksnim narodom u Sremu. Češće se nazivaju šizmaticima, međutim, obje varijacije bile su ograničene na južni dio Srema, dok se sve što znamo o husitima odnosi na mađarsku populaciju, koncentrisanu uz Dunav. Sa svoje strane upozorio bih na specifičnost izvorne baze o vjerskim prilikama u Sremu. Gotovo svi dokumenti izdati su na zahtjev Jakova Markijskog (Jacobus de Marchia), koji je poslije boravka u Bosni došao u Srem, regiju koja je stoljećima imala stalnu katoličku crkvenu organizaciju. Kao i na drugim mjestima, ubrzo je ušao u sukob sa lokalnim katoličkim vlastima, koje su osporili njegovu misionarsku aktivnost. Zatim se obratio laicima, lokalnim gospodarima i vlastima, koji su posvjedočili da su „veći dio gore spomenutih područja Srema naseljeni Rašanima iako se nekoliko gradova i sela smatraju kršćanskim (= katoličkim), u većini njih Rašani i Bosanci su pomiješani sa kršćanima (= katolicima).“ U jednom od tih svjedočenja, nastalim po Jakovljevom nalogu, a izdatim od lokalnog gospodara [stoji] „neki su gradovi i sela već dugi niz godina zaraženi sektama

⁵⁵ Brandt, „Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu“, 40–57.

⁵⁶ Eusebius Fermendžin, „Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici“, *Starine JAZU*, br. 22 (1890): 18–22.

⁵⁷ Jaroslav Šidak, „Heretički pokret i odjek husitizma na slavenskom Jugu“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 31(1962): 5–24; (= *Studije o Crkvi bosanskoj*, 275–293); Jaroslav Šidak, „Jedan nov prilog poznavanju hrvatsko-čeških odnosa u Husovo doba“, *Slovo*, br. 9–10 (1960): 198–200.

bosanskih heretika i husita, koje su po papinskoj zapovijedi iskorijenjene od strane fratra Jakova i povedeni su u vjeru rimske crkve.⁵⁸ Također je drugim dokazima potvrđeno da je svaka od spomenutih skupina postojala u Sremu, ali ništa nije rečeno o njihovom međusobnom odnosu, pa moramo ostati oprezni. Bliži sam stavu prof. Šidaka nego onom prof. Brandta, koji je uzimao zdravo za gotovo da su dvije hereze bile srodne i da je bogumilizam utro put husitima, iako nijedna tvrdnja nema potporu u poznatim izvorima.

Što se tiče svega što je rečeno o odnosima bosanskih patarena sa zapadnim herezama, moram ponoviti mišljenje izraženo prije trideset godina⁵⁹ da bosanski *krstjani* nisu iskoristili svoju jedinstvenu poziciju jedine slobodne dualističke crkve u Evropi za aktivnost koja bi mogla opravdati njihovu težnju za svetošću i njihov poziv *Božije crkve i prave vjere apostolske*.

(preveli i priredili: **Nedim Rabić i Dženan Dautović**)

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori:

- *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752*, ur. Eusebius Fermendžin. Zagrabiae: JAZU, 1892.
- *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, ur. Tadija Smičiklas. Zagreb: JAZU, 1904.
- *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III, ur. Tadija Smičiklas. Zagreb: JAZU, 1905.

⁵⁸ Fermendžin, *Acta Bosnae*, 159; detaljniji opis okolnosti u: Jovanka Kalić (ur.), *Istorija srpskog naroda* II (Beograd: Srpska književna zadruga, 1982), 319–320.

⁵⁹ Sima Ćirković, „Die bosnische Kirche“, u: *L’Oriente Cristiano nella storia della civiltà* (Roma: Accademia nazionale dei Lincei, 1964), 575.

- *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IX*, ur. Tadija Smičiklas. Zagrabiae: JAZU, 1911.
- *Concilium Basiliense. Die Protokolle des Konzils vom 1434 und 1435*, III, ur. Johannes Haller. Basel: R. Reich v. C. Detloffs Buchhandlung, 1900.
- Fermendžin, Eusebius. „Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici“. *Starine JAZU* 22, 1890, 1–67.
- Kinnamos, Iōannēs. *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos*, preveo Ch. M. Brand. New York: Columbia University Press, 1976.
- *Lettere inedite di Innocenzo IV*, ur. Paolo Sambin. Padova: Editori Vari, 1961.
- *Petrus de Bodrogh, Commentariolum de provinciae Hungariae originibus, Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica I*, ur. Benedikt M. Reichert. Lovanii: Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, 1896.
- Rački, Franjo. „Prilozi za povjest bosanskih patarena“, *Starine JAZU* 1, 1869, 93–140.
- *Rogerii de Wendover Chronica sive flares historiarum IV*, ur. Henricus O. Coxe. London: Sumptibus Societatis, 1842.
- *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio vol. XXII – Gervasii epistole*, ur. Johannes Dominicus Mansi. Ventiis: Apud Antonium Zatta, 1778.
- Theiner, Augustino. *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I*. Romae: Typis Vaticanis, 1863.
- *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*, ur. Franjo Rački. Zagrabiae: JAZU, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26, Scriptores 3, 1894.
- „Tractatus de Hereticis“, ur. Antoine Dondaine. *Archivum Fratrum Praedicatorum* 20, 1950, 278–324.

LITERATURA

Knjige:

- Brandt, Miroslav. *Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV stoljeća*. Zagreb: Kultura, 1955.
- Döllinger, Ignaz. *Die Papst-Fabeln des Mittelalters*. München: Literarisch-artistische Austalt, 1863.
- Döllinger, Ignaz. *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters II*. München: C. H. Beck, 1890.
- Dragojlović, Dragoljub. *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji II. Bogomilstvo na pravoslavnom Istoku*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1982. (ćir.)
- Dragojlović, Dragoljub. *Krstjani i jeretička crkva bosanska*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1987. (ćir.)
- Ferluga, Jadran. *L' amministrazione bizantina in Dalmazia*. Venezia: Deputazione di storia patria per le Venezie, 1978.
- Gannet, Giovanni. *Le confessioni di fede valdesi prima della riforma*. Torino: Editrice Claudiana, 1967.
- *Istorija srpskog naroda*, II, ur. Jovanka Kalić. Beograd: Srpska književna zadruga, 1982. (ćir.)
- Lambert, Malcolm. *Medieval Heresy. Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Loos, Milan. *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Praha: Czechoslovak Academy of Science, 1974.
- Mandić, Dominik. *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago: Hrvatski povijesni institut 1962.
- Obolensky Dimitry. *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-manicheism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1948.
- Pfeiffer, Nikolaus. *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242*. Zürich: Leemann, 1913.

- *Ragusae il Mediterraneo: ruolo e funzioni di una repubblica marinara tra medioevo ed eta moderna*, ur. Antonio Di Vittorio i dr. Bari: Istituto di storia economica, Università di Bari, 1990.
- Šanjek, Franjo. *Les chretiens bosniaques et le mouvement cathare. XIII–XVe siecles*. Paris–Louvain: Publications de la Sorbonne, 1976.
- Šidak, Jaroslav. *Studije o „crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*. Zagreb: Novi liber, 1975.
- Schönbach, Anton E. *Beiträge zur Erklärung altdeutscher Dichtwerke*. Wien: Abhandlungen der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.- hist. Classe 145, 1903, Abh. IX
- Wakefield, Walter L. – Evans, Austin P. *Heresies of the High Middle Ages*. New York: Columbia University Press 1991.

Članci:

- Abate, Giuseppe. „Lettere ‘Secretae’ d’ Innocenzo IV e altri documenti in una raccolta inedita del sec. XIII (Regesto)“. *Miscellanea Francescana*, br. 55 (1955): 317–373.
- Brandt, Miroslav. „Susret viklifizma s bogumilstvom u Srijemu“. *Starohrvatska prosvjeta* III, br. 5 (1956): 33–64.
- Brandt, Miroslav. „Wyclifitism in Dalmatia in 1383“. *The Slavonic and East European Review*, br. 36 (1957): 58–68.
- Ćirković, Sima. „Die bosnische Kirche“, u: *L’Oriente Cristiano nella storia della civiltà*. Roma: Accademia nazionale dei Lincei, 1964, 547–575.
- Ćirković, Sima. „Sugubi venac. Prilog istoriji kraljevstva u Bosni“. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* VIII, br. 1 (1964): 343–370. (ćir.)
- Ćirković, Sima. „Bosanska crkva u bosanskoj državi“, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić. Sarajevo: ANUBiH, 1987.
- Ćirković, Sima. „Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia“, u: *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, ur.

- Bariša Krekić. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1987, 158–184.
- Ćirković, Sima. „Bosna i Vizantija“, u: *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189–1989*, ur. Asim Peco. Sarajevo: ANUBiH, 1989, 23–35. (ćir.)
 - Ćirković, Sima. „Narod Kačića Jovana Kinama“. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, br. 32 (1993): 19–34. (ćir.)
 - Dinić, Mihailo. „Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni“. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, br. 1 (1948): 33–44. (ćir.)
 - Dinić, Mihailo. „O nazivima srednjovekovne srpske države – Sklavonija, Srbija, Raška –“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, br. 32 (1966): 26–34. (ćir.)
 - Dondaine, Antoine. „La hierarchie cathare en Italie I, De heresi catharorum in Lombardia“. *Archivum fratrum praedicatorum*, br. 19, (1949): 306–312.
 - Esposito, Mario. „Un Auto de fe à Chieri en 1412“. *Revue d'histoire ecclésiastique*, br. 42 (1947): 422–432.
 - Hamilton, Bernard. „Catholic Perceptions of East European Dualism in the Twelfth and Thirteenth Centuries“, u: *Crusaders, Cathars and Holy Places*. Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sydney: Ashgate variorum, 1999, 1–17.
 - Hoffer, Aleksander. „Bosanska biskupija do turskog gospodstva. Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni“, u: *Spomen knjiga iz Bosne*, ur. Ivan Šarić. Zagreb: Ordinarijat Vrhbosanski, 1901, 59–142.
 - Kniewald, Dragutin. „Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima“. *Rad JAZU*, br. 270 (1949): 115–276.
 - Loos, Milan. „Les derniers cathares de l' Occident et leurs relations avec l' Église patarine de Bosnie“. *Historijski zbornik*, br. 29/30 (1976–1977): 113–126.

- Rački, Franjo. „Bogomili i patareni“, u: *Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogumili i patareni*. Beograd: Grafički i umetnički zavod Planeta, 1931.
- Solovjev, Aleksandar. „Autour des bogomiles. II L'antipape cathare“. *Byzantion*, br. 22 (1952): 81–104.
- Solovjev, Aleksandar. „Novi podaci za istoriju neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni“. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. 8 (1953): 329–334.
- Šanjek, Franjo. „Le Rassemblement hérétique de Saint-Félix-de-Caraman (1167) et les églises cathares au XIIe siècle“. *Revue d'histoire Ecclesiastique*, br. 18 (1978): 767–799.
- Šidak, Jaroslav. „Problem ‘bosanske crkve’ u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca“. *Rad JAZU*, br. 259 (1937, 37–181.
- Šidak, Jaroslav. „Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovici XIII stoljeća“. *Zgodovinski časopis*, br. 6–7 (1952–53): 285–300.
- Šidak, Jaroslav. „‘Ecclesia Sclavoniae’ i misija dominikanaca u Bosni“. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, br. 3 (1955): 11–40.
- Šidak, Jaroslav. „Jedan nov prilog poznavanju hrvatsko-čeških odnosa u Husovo doba“. *Slovo*, br. 9–10 (1960): 198–200.
- Šidak, Jaroslav. „Heretički pokret i odjek husitizma na slavenskom Jugu“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 31 (1962): 5–24; (= *Studije o Crkvi bosanskoj*, 275–293) (ćir.)
- Šidak, Jaroslav. „O pitanju heretičkog ‘pape’ u Bosni 1223. i 1245“. *Razprave SAZU*, br. 5 (1966): 143–160 (= *Studije o „Crkvi bosanskoj“*, 211–224)
- Šidak, Jaroslav. „Nova građa o akciji Rimske kurije u Bosni 1245“. *Historijski zbornik*, br. 27–28 (1974–75): 319–329.

Summary

The Bosnian Patarens and Western Heresies

The very first news about the existence of heresy in Bosnia are related to heretical movements in the West. How reliable these news are and whether they are really related to medieval Bosnia is just one of the questions that puzzled researchers since the mid-19th century. In this, previously unpublished paper by the famous, but late Serbian medievalist, the most important sources and their interpretations has been analyzed and critically evaluated. The first issue that the author deals with is the question of whether the names Sclauonia and Dalmatia in 13th-century sources can refer to Bosnia. Unlike later times (14th – 15th century), the author considers it certain that these names referred not only to Bosnia but also Croatia, Serbia as well as the towns on the Adriatic coast. The reports of the existence of heresy in the Bosnian neighborhood is then analyzed and the possibilities of whether heresy has really taken root in those areas and whether the heretics found refuge in Bosnia. In addition to reviewing the most important sources, the author emphasizes the importance of transferring the seat of the Bosnian diocese to Đakovo and placing it under the archbishopric of Kalócsa for the emergence and development of an organization that will be known in sources as the Bosnian Church.

In the second part of the paper, the author discusses well-known episodes from Bosnian religious history that have attracted the serious attention of many foreign scholars: 1) the question of the existence of a heretical pope in Bosnia; 2) a fictitious dispute between a Catholic and a Bosnian heretic from the early 15th century; 3) the *Depositio Iacobi Bech de Cherio*, a testimony made in front of inquisitorial court, and 4) possibility of the coexistence of different heretical groups in the area of Srem and the exchange of ideas and teachings between Bosnian heretics and Hussites. In these matters, the author mainly follows the views of the famous researcher of the religious history of medieval Bosnia

– Jaroslav Šidak. At the end, it is concluded that the Bosnian Church, which according to the author followed dualistic teachings, did not use its favorable position and independence in the Bosnian state to expand its influence and teachings, but was satisfied with ethical aspirations related to its model of the true apostolic faith.